

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXVII (2019).
Книжка / Issue 2

ЗА ВРЪЗКИТЕ МЕЖДУ РУСИЯ, ПРАВОСЛАВНИЯ ИЗТОК И БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ПРЕЗ ПЕРИОДА XV–XVII ВЕК

Веселин ГОРАНЧЕВ

ON THE RELATIONS BETWEEN RUSSIA, THE ORTHODOX EAST AND THE BULGARIAN LANDS IN THE PERIOD XV–XVII CENTURY

Veselin GORANCHEV

Abstract: This publication presents information on the relations between Russia, the Orthodox East and Bulgarian lands in the 15th and 17th centuries. During the period under study, Russia was the only independent Orthodox state that gradually grew into an empire and naturally claimed the Byzantine heritage. The Russian rulers manifested themselves as major contributors to the Eastern churches within the Ottoman Empire. In this context, a number of high-ranking representatives of the Orthodox East have appealed for alms (assistance) to the Russian authorities. Some of these priests were also acting as political agents and informants of the Moscow authorities.

Keywords: Ottoman Empire, Orthodox East, Russia.

1. Процесите в руските земи през XV–XVII в.

Върху процесите, които се развиват в руските земи през разглеждания период, ще се спрем съвсем накратко, доколкото те имат значение като контекст на основната тема на настоящото повествование.

След османското завоевание на Балканите, от една страна, и от друга – след отхвърлянето на зависимостта на Русия от татарите през 1480 г. от великия московски княз Иван III Василиевич (1462–1505), Русия се озовава в позицията на единствената независима православна страна. Този факт, както и постепенното ѝ укрепване и териториално разширяване водят до зараждането на амбицията на нейните владетели да я отъждествят като приемник на Източната Римска империя (по-късно наречена Византия), а Москва да бъде определена като наследник на Константинопол, тоест да поеме функциите на трети Рим. Основания за формирането на идеята „Москва – трети Рим“ се търсят и в отказа на Москва да признае Флорентинската уния от 1439 г. [Андреев, А. 2006, с. 100], както и в брака от 1472 г. на овдовелия Иван III Василиевич с племенницата на последния византийски император Константин XI Палеолог – Зоя Палеологина, приела като руска княгиня името София [Снегаров, И. 1953, с. 63; Гюзелев, В. 1983, с. 93]. Аспирациите на великия княз към византийското наследство намират отражение както в заимстването на императорския герб – двуглавия орел, така и във въвеждането на пищна дворцова церемония по византийски образец [Моряков, В. 2007, с. 117]. Така постепенно Русия се превръща в наследница на похитеното от османците славяно-византийско наследство [Гюзелев, В. 1981, с. 9].

През XV и в началото на XVI в. московските руски владетели приемат като една от основните задачи, които стоят пред тях, обединението на земите, влизащи в състава на Древна Рус. Това произтича

от разбирането им, че са приемници не само на великите владимирски, но и на великите киевски князе [Моряков, В. 2007, с. 121].

През XVI в., когато Русия все още няма общи граници с Османската империя и не разполага с потенциал и визия за пряка конфронтация с османците, битува официално поддържаната от московския двор теория, че връзката на московския цар със старите руски (киевски) владетели и неговото царско достойнство са право, придобито още от великия княз Владимир Мономах (1113–1125) чрез неговия дядо по майчина линия – византийския император Константин Мономах (1045–1054) [Снегаров, И. 1953, с. 17–18]. Така постепенно се формира идеята, че единственият независим православен владетел – руският, има даденото от Бога право да покровителства всички православни християни и да се бори за тяхното освобождение. Такова намерение заявява и цар Алексей Михайлович (1645–1676). При среща с представители на балканските народи той споделя, че не намира покой при мисълта, че едноплеменни на руския народ братя страдат под гнета на турците и че той скоро ще извади меч в защита на православните християни [Гюзелев, В. 1981, с. 17].

Едни от първите известни документи, свидетелстващи, че Русия се ангажира пряко с тази мисия, са от 1688 г. Това са писма в отговор на изпратената молба позив до московските владетели от цариградския патриарх Дионисий, влашкия княз Щербан и сръбския патриарх Арсений III Черноевич, с която те възлагат надеждите си на Русия за освобождаването на православните народи от османския гнет [Снегаров, Ив. 1953, с. 19]. Куриерът – архимандритът на атонския Павловски манастир Исай, носи и специално послание до царя от бившия цариградски патриарх Доситей, в което се известява, че настоящият момент е най-подходящ за избавяне на православните християни от османския гнет. Документът представя положението на Балканите по следния начин:

Всички държави и власти на благочестивите православни крале и князе се опълчиха срещу антихриста заедно, воюват срещу него по суша и по море, а Вашето царство дреме. Всички благочестиви очакват Вашето царство – сърби и българи, молдовци и власи. Скокнете, не дремете – елате да ни спасите!

При разговора си с царя Исай предупреждава, че западните католически сили напредват, и излага опасенията, че ако успеят да завладеят Цариград, тогава православието на Балканите ще бъде изкоренено. Изказва и уверения, че не само православните християни, но и турците, които живеят сред тях, очакват войските на московския цар, защото и те са родени от сърби, българи и други православни народи. Исай дава уверения и от името на влашкия княз, че ако великите господари изпратят своите войски в Белгородската орда и в Буджак (Бесарабия), власите с войска от 7000 души ще окажат помощ на русите. А в този случай всички българи, сърби и молдовци ще се присъединят към тях и така пътят към Цариград би бил открит. Исай допълва и че при появата на руските войски, 300 000 българи и власи, които не са склонни да помагат на немците (австрийците), ще окажат подкрепа на русите. Руските власти поемат ангажимент да се включат в действията, ако влашкият княз се противопостави на кримските татари.

През септември 1688 г. в Русия е обявен поход срещу Крим. Възванието гласи, че походът е насочен срещу османското насилие:

И насилниците, бидейки в отчаяние, предадоха на меч и огън в гръцката, румелийската, морейската, сръбската и българската земя повече от триста хиляди православни християни от мъжки и женски пол и невинни младенци след много различни мъчения, като се поругаха със скверно поругание, а други християни – млади и от женски пол в неизброимо множество, като плениха със своята насилническа воля, отведоха отвъд морето.

През февруари 1689 г. е обявен вторият Кримски поход, който е предводителстван от княз Голицин. Походът е обявен в защита на православно християнство на Балканите. Въпреки неговия успех участието на Русия на страната на Свещената лига срещу османците е твърде незначително и със скромни последици за балканските християни. Изложените събития се случват в контекста на настъплението на австрийските войски в северозападните български земи и последвалите Чипровско (1688 г.) и Карпошево (1689 г.) въстание [Гюзелев, В. 1981, с. 18–20; Гюзелев, В. 1982, с. 19–20], както и след осъществяването няколко десетилетия по-рано, през 1654 г., обединение на украинските земи на хетман Богдан Хмелницки с Русия и запазването в руски ръце на Киев и Левобрежна Украйна след войната с османците от 1677–1681 г. [Гюзелев, В. 1981, с. 16–17; Гюзелев, В. 1983, с. 103–104].

Разбирането за ролята на Русия като закрилник на православните християни на Балканите придобива по-реални измерения след успешните за нея войни срещу Османската империя от XVIII в. и подписването на мирния договор от Кючук Кайнарджа през 1774 г. [Андреев, А. 2006, с. 110]. Освен че с този договор Русия придобива статут на застъпник на православните християни в рамките на Османската империя, според чл. 11 руските търговци придобиват правото за свободна търговия по суша и море в земите на империята. Според цитирания член Русия получава и правото нейните търговски кораби да плават свободно в контролираните от османците морета.

Посочените факти са следствие от нарасналите самочувствие и авторитет на руските владетели и схващането, че Москва е новият център на християнската цивилизация. Основание за това можем да открием в коронацията през 1547 г. от митрополит Макарий на московския велик княз Иван IV Василиевич (Иван Грозни) (1533–1584) за цар и международното признаване на този акт през 1561 г. Признаването се осъществява с издаването на нарочна грамота от цариградския патриарх Йоасаф II (1555–1565), представена в Москва от Йоасаф митрополита на Еврип. По този начин Константинополската патриаршия дава международно признание на Русия като най-голямата християнска държава, която след коронацията на Иван Грозни се превръща в империя и я легитимира като закрилник на гръко-православния свят [Тютюнджиев, И. 2016, с. 624].

Коронацията на Иван Грозни има важно значение в още един аспект – получаването на регалиите от ръцете на митрополита има за резултат признаването от страна на владетеля на мястото и ролята на църквата в държавата. Този акт има двустранно значение – от една страна, църквата се превръща в гарант на царската власт, а от друга – царската институция поема грижата за правата и привилегиите на църквата [Моряков, В. 2007, с. 135].

2. Отношението на православния Изток към Русия през периода XV–XVII в.

След помрачаването на отношенията между Русия и православния Изток, поради неприемането от Москва на Флорентинската уния, връзките между двете опониращи страни се възстановяват сравнително бързо. При тържествените църковни служби в Константинопол още от средата на XVI в. започват да се споменават имената на руските владетели. Това се налага от новата политическа обстановка след османското нашествие на Балканите. В действителност единственият православен владетел, на когото източните архиереи могат да разчитат за политическа и финансова подкрепа, е руският [Андреев, А. 2006, с. 101]. Пример за практиката имената на руските владетели да се споменават при църковните служби в Цариград е преминаването на антиохийския патриарх Макарий на път към Русия през града през 1653 г. Посрещането му е отбелязано с тържествена служба, на която като владетели се споменават руският цар Алексей Михайлович и царица Мария [Андреев, А. 2012, с. 63].

Всъщност сериозно отношение към Русия е отбелязано още по време на Фераро-Флорентинския събор, на който по покана на Йоан VIII Палеолог, присъства 100-членна руска делегация начело с болярина Тома Матвеевич, който е пратеник на тверския княз Борис Александрович (1425–1461). Делегацията е посрещната тържествено от императора и клира. Лично императорът определя княза като „дар от Бога на руската земя, а на нас – помощник в християнската вяра“. Цариградският патриарх Йосиф II казва, че „за такъв княз в Русия не сме слушали“. Търновският митрополит Игнатий казва следното:

Събрал ни е поводът за похвално слово към великия княз Борис. За вас е подобаващо да умножите похвалата си към него и не скъпете за това словата ваши.

Похвали изказват също и ираклийският митрополит Антоний, трапезундският Доротей, кизикзският Митрофан, никейският Висарион, никомидийският Макарий и лакедемонийският Методий. Похвални слова изказват още 11 митрополити [Тютюнджиев, И. 2016, с. 613–614].

Значението на Русия се засилва и след краха на кръстоносните походи от 1443–1444 г. на полско-унгарския крал Владислав III Ягело (1434–1444), с което се слага край на кръстоносната идея като средство за изтласкване на османските турци от европейския континент. Нещо повече – победата на войските на Мурад II в т.нар. „битка на народите“ край Варна (1444 г.), от една страна, поставя началото на продължителното превъзходство на Османската империя над западните държави, а от друга – поставя началото на края на надеждите на завладените балкански народи за освобождение с тяхна помощ [Тютюнджиев, И. 2016, с. 623].

Впоследствие първата сериозна военна победа на обединените сили на католическите държави (Свещената лига) е в морската битка при Навпакт (Лепанто) през 1571 г., но тя по различни причини, които са от комплексен характер, не води до сериозна промяна в съотношението на силите. Войната завършва с постигането на целите на османците – предаването на о-в Кипър на Високата порта. Свещената лига е разпусната през 1572 г. Вследствие на това Османската империя още продължителен период от време ще доминира над Запада. Действията на християнската коалиция носят белезите на кръстоносната идеология, което за XVI в. е исторически анахронизъм. Оказва се, че едно военно поражение не може сериозно да дестабилизира все още могъщата Османска империя. След битката при Навпакт морската мощ на османците е възстановена още през следващата 1572 г. с пускането на вода на 250 нови галери. Документите показват, че това става преди всичко за сметка на българското население чрез увеличаване на данъчното бреме, задълженията в ангария (доставяне на дървен материал, строеж на кораби) и интензивното събиране на еничари и селяни за гребци. В крайна сметка военното поражение на османците в морската битка при Лепанто дава сериозни индикации за бъдещата постепенна промяна в съотношението на силите в полза на западните монархии. Тази промяна е следствие, от една страна, от консолидацията на националните монархии и напредъка на Европа в икономическо, технологично и военно отношение, а от друга – от глобалните икономически и обществени промени в османската държава, които оказват сериозно влияние върху постепенния ѝ упадък [Тютюнджиев, И. 2017, с. 466–468, 471].

В контекста на изложените по-горе събития и исторически факти след падането на Константинопол в османски ръце през 1453 г., Русия започва да играе още по-сериозна роля в международната политика. Постепенно погледите на балканските народи се насочват на изток с надежда за помощ от зараждащата се нова велика сила, която няколко десетилетия по-късно отхвърля татарската зависимост [Тютюнджиев, И. 2016, с. 623]. Настроенията на балканските народи са отразени в извори от това време.

В доклад от втората половина на XVI в. на венецианския посланик в Цариград Джакомо Соранцо се споменава, че народите на България, Сърбия, Босна, Морея и Гърция възлагат своите надежди за освобождение на Великия московски княз [Гюзелев, В. 1981, с. 11; Гюзелев, В. 1983, с. 95].

Дори католическият епископ от български произход Петър Парчевич (1612–1674) в края на своя житейски път окончателно скъсва с надеждата, че освобождението на България ще стане с помощта на Запада. В предсмъртното си писмо от 1674 г. до един от римските кардинали той изразява схващането, че това велико дело може да се извърши главно чрез участието на „великия московски княз“, който бил твърде човеколюбив и голям приятел на православните християнски народи. Продължител на идеите на П. Парчевич относно ролята на Русия по отношение на балканските народи е хърватският книжовник Юрий Крижанич (1608–1683). Той излага своите възгледи в специален трактат, в който твърди, че руският цар е единственият европейски владетел, който е способен да помогне на поробените славяни [Гюзелев, В. 1981, с. 15–16; Гюзелев, В. 1982, с. 17].

Постепенно Русия е възприемана като приемник на Византийската империя. Индикации за това можем да открием в документи, издадени от представители на клира от православния Изток. В свое писмо от 1550 г. до Иван Грозни игуменът на Хилендарския манастир Паисий пише:

Слава Тебе Триединния Бог, Който си утвърдил православието на изток и на север и си дарувал царски скиптър на христолюбивия и самодържавния велик цар московски, единствения истински господар, на белия цар на източните и северните страни, който е цар и господар на всички православни християни, и най-вече на нас грешните богомолци и като слънце християнско сияе на изток и на север и озарява цялата земя под слънцето, като втори Константин и поборник на божествените църкви, хоругва християнска, на която честният кръст е издигнат за просвещение на православните, за слава и утвърждение на благочестивото царство... [Муравьев, А. 1858, с. 62–63].

В едно от посланията от 1561 г. на цариградския патриарх Йоасаф до Иван Грозни, с което признава неговото царско достойнство, той определя руския владетел като цар и господар на православните християни в цялата вселена от изток, запад и до океана, надежда и упование на всички

родове християнски, като възлага на него своите надежди за освобождаването от османската тежба. Йоасаф предписва на подведомствените си епархии по време на службите да се споменава името на руския владетел, както преди това са били споменавани имената на византийските императори [Снегаров, И. 1953, с. 13–14]. Грамотата, с която Йоасаф признава царското достойнство на Иван Грозни, както и грамотата, с която съобщава на руския владетел, че е разпоредил на всички епархии да се споменава неговото име по време на църковните служби, са подписани от 36 епархийски архиереи (31 митрополити и 5 архиепископи и епископи) [Снегаров, И. 1953, с. 42].

Александрийският патриарх Йоаким също определя Иван Грозни като свой господар [Снегаров, И. 1953, с. 13–14]. Друг цариградски патриарх – Йеремия II – определя мисията на Русия така:

... вехтият Рим падна от Аполинариевата ерес, вторият пък Рим, Константинопол, е овладян от безбожните турци, агарянски внуци, а Великото руско царство по благочестие е надминало всички събрани заедно, и има един християнски цар под небесата, вашият благоверен господар се именува такъв във вселената [Муравьев, А. 1858, с. 203].

Същият йерарх в писмо до руския владетел го определя като избран от Бога самодържец, цар на цяла Русия и на всички благоверни християни.

По подобен начин към руските владетели се отнасят и атонските монаси. В молба на хилендарския архимандрит Лаврентий до руския цар Михаил Фьодорович Романов (1613–1645) от 1626 г. владетелят е наречен поборник, който, въоръжен с честния кръст, ще победи „злочестивите агаряни и други богопротивни народи“ и е определен като единствен истински християнски господар, благоверен и христоролюбив бял цар [Снегаров, И. 1953, с. 83]. В молба до същия владетел от 1627 г. монасите от Рилския манастир го наричат „светлосияещ цар“, като изписват в пълнота неговото монархическо достойнство:

самодържец московски и на цяла Русия, владимировски, новгородски, цар казански, астрахански, северски (сибирски), псковски, смоленски и на много други земи господар и владетел [Снегаров, И. 1953, с. 37–39].

През 1637 г. в своя молба до руския самодържец пловдивският митрополит Христофор нарича Русия „благочестиво царство“, владетеля – „благочестив цар“, а себе си и своето паство определя по следния начин: „ние, богомолците на твоето царство“ [Снегаров, И. 1953, с. 48].

Писмото от 1648 г. на игумена на Преображенския манастир от Гревенската епархия Яков и братството на обителта, с което се отправя молба към цар Алексей Михайлович за милостиня (помощ) за изпадналия в затруднения манастир, започва по следния начин:

До благочестивия владетел от Бога величаемия християнски цар на цяла Московия и Горна Рус, сибирски, астрахански, казански, новгородски и пр. господар Алексей Михайлович, превисочайши тихомирен и великодържавен и за православните християни слава и велика похвала от все сърце, коленопреклонно искаме от ваше държавно и велико царствие и молим, и просим Господа наш Иисус Христос и пресветата Богородица за запазване на божествените висини на Превисочайшето Ваше царство, и за невредимо и непоколебимо здраве и дълъг живот, от всяко зло и супостата, победа срещу враговете, видими и невидими, за слава и похвала и за наше веселие душевна радост. Затова обявяваме, че вашето царствование е от небесния Бог Господ, а не от друг дадено. (Благочестивому державному Богом величанному христианскому царю всея Москвы и вышние Руси сибирскому астраханскому казанскому новгородскому и прочих государю Алексею Михайловичю превисочайшему тихомирному и великодържавному и православному христианином слава и великая похвала от всего сердца колени прилагая до лица земного поклоняемся и челом бьем державному и великому вашему царствию и молим и просим Гда нашего Иисуса Христа и пресвятая Богородицы о сохранении божественные высоты превисочайшего вашего царствия и о невредимом и о непоколебимом здравии и о до(лгой/доброй?) жизни и ото всякого зла и супостата победа на врагов видимых и невидимых в славу и в похвалу а к нашему веселию душевная радость. По сему объявляем, что царствие ваше от небесного царя бога, а не от иного дано.) [РГАДА, Ф. 52, оп. 1, № 13, л. 9, 10]¹.

¹ Благодаря на гл. ас. д-р Анета Николова (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“) за разчитането и превода на документа.

Отправеното по същия повод писмо от цариградския патриарх Йоаникий към Алексей Михайлович започва така:

До благочестивия владетел от Бога венчан християнски цар на цяла Московия, горна Русия, сибирски, астрахански, казански, новгородски и пр. господар Алексей Михайлович, превисочайши тихомирен великодържавен и на православните християни слава и велика похвала, да бъде благодатта с Вас от Бога Вседържителя и Господа наш Иисус Христос и да даде Господ крепост и сила да покорите под тихомирните Ваши нозе всички врагове и войнства, а от нас молитва и благословение и прощение да бъде и молим Вседържителя Бога да запази божествената висота на Превисочайше Ваше царство невредима и непоколебима и здраво и дългожизнено от всяко зло и враг за слава и похвала, [за] наше веселие и душевна радост.” („Благочестивому державному богом венчанному християнскому царю всея Москвы вышние Русии сибирскому астраханскому казанскому новгородскому и прочих государю Алексею Михайловичу превисочайшему тихомирному великодержавному и православным христианом слава и великая похвала благодать буди с вами от бога вседержителя и господа нашего Иисуса Христа и подаст ти государь крепость и силу покорити под тихомирными под ваши нозы всех врагов и воинств, а от нас молитва и благословение и прощение буди и молим вседержителя бога о сохранении божественной высоты превисочайшего вашего царствия невредимо и непоколебимо здраво и долгожизненно от всякого зла и супостата в славу и в похвалу нашему веселию и душевной радости.) [РГАДА, Ф. 52, оп. 1, № 13, л. 4, 5].

В грамота от 1652 г. цариградският патриарх Йоаникий нарича цар Алексей Михайлович „покровител и подкрепител на всички православни християни“ [Снегаров, И. 1953, с. 49]. В молба на хилендарските монаси до същия владетел от 1652 г. те го наричат велик утешител и дарител, светлина, която повече от слънцето сияе, втори Константин, цар на Новия Рим – богопазения град Москва, пазен от Божия промисъл [Снегаров, И. 1953, с. 83].

Поздравът на антиохийския патриарх Макарий по време на аудиенцията му при Алексей Михайлович на 12 февруари 1655 г. е следният:

Аз съм човек грешен, но Бог да даде това, което иска сърцето ти и вярата ти да изпълни всички твои надежди! Да ти дарува победа, както я е дарувал на великия Константин, и да направи твоето име вместо автократор, монарх, както той се наричаше! Да ти даде в наследство неговия престол завинаги! [Андреев, А. 2012, с. 70].

В молба за милостиня (помощ) от 1665 г. отново към Алексей Михайлович атонските монаси определят руския владетел като *наш ктитор и пожертвовател, понеже в сегашния род ти си светлозарно светило и на всички православни християни, о христорлюбиви самодържец, и след Бога нямаме друг властелин, освен твое царско величество* [Снегаров, И. 1953, с. 83].

В редица приписки от XVI и XVII в. върху страниците на ръкописни и печатни книги са изразени възторг и възхищение пред руските владетели. Наричани са „велик цар и самодържец“, „велик господар“, „на много царства господар и обладател“ и т.н. [Гюзелев, В. 1981, с. 29].

3. Дейността на руските власти за популяризирането на Русия сред народите на Балканския полуостров

След османското нашествие на Балканите Русия възприема полуострова като важна сфера на влияние. Дейността по нейното (на Русия) популяризиране сред християнското население в региона започва в края на XV в. Тази инициатива се превръща в държавна политика през 30-те години на XVII в. В началото основен инструмент за популяризирането на Русия е предоставянето на милостиня (помощи) на православни духовници от Изтока, сред които има и немалко духовници от българските земи. Властите в Русия вършат това с изключително усърдие – стараят се дори и ниско поставените просители да не останат без милостиня [Андреев, А. 2006, с. 101; Андреев, А. 2012, с. 64].

Началото на популяризирането на Русия сред християните на Балканите е поставено от великия княз Василий II (1425–1462), когато след падането на Константинопол (1453 г.) цариградският патриарх Геннадий Схоларий (1453–1457) и йерусалимският патриарх Йоаким се обръщат към Москва за материална помощ. Наследниците на Василий II на руския трон следват ревностно тази политика. Предоставяните от тях средства се използват за възстановяване на разрушени от османците храмове, за

откупуване на храмове, застрашени да бъдат превърнати в джамии, за откупуване на пленени християни и заложени църковни съдове, за снабдяване с богослужебен инвентар (икони, съдове и др.) и за издръжка на манастири. На първо място в тази дейност се поставя издръжката на Цариградската и останалите източни патриаршии. Използваните средства не се заделят предварително в нарочен за целта бюджет. Този факт можем да тълкуваме с идеята, че няма предварително заложен лимит, а помощите се предоставят според нуждите. Тоест ежегодно руските владетели изразходват толкова средства, колкото са необходими. Основните критерии, които се следват, са броят на просителите и техният ранг. Според руския учен Николай Фьодорович Каптерев до края на XVII в. не е известен нито един опит за изчисляване на предоставените помощи [Снегаров, И. 1953, с. 27]. Когато търсещите милостиня стават твърде много, със свой указ от 1633 г. цар Михаил Фьодорович Романов разпорежда да бъдат допускани до Москва само по-високопоставените просители и упълномощава воеводата на граничния град Путивъл да раздава от негово име милостиня на място на по-ниско поставените в църковната йерархия духовници, без да ги допуска във вътрешността на страната [Андреев, А. 2006, с. 101; Андреев, А. 2012, с. 64].

4. Руската помощ за манастири от Балканите през периода XV–XVII век

За материална помощ към руските владетели се обръщат и редица манастири от Балканския полуостров. Сериозна роля за това в Атон има намиращият се там руски манастир „Св. Пантелеймон“. Той поема функцията на посредник между Русия и останалите светогорски манастири. На два пъти, около 1509 г. и през 1515 г., великият княз Василий III предоставя на тези обители значителна материална помощ [Снегаров, И. 1953, с. 28].

През 1552 г. монасите от Хилендарския манастир изпращат просителна грамота до руските власти, в която е написано следното:

От турските наместници сме чували, че ако московският цар би изпратил до султан Сюлеймана пратеник и грамота да не се взема от нас данък, това би се изпълнило и насбищата, що са ни отнели, биха ни се върнали и никой за нищо не би ни задявал [Нешев, Г. 2006, с. 41].

По-късно Иван Грозни взема под свое покровителство манастира, а през 1556 му предоставя подворие (метох) в Москва (в квартал Китай город) [Снегаров, И. 1953, с. 30; Нешев, Г. 2006, с. 41].

Зографският манастир започва да получава помощи от управляващите и църквата в Русия от втората четвърт на XVI в. През 1539 г. в двора на архиепископ Макарий (впоследствие митрополит на цяла Русия) в Новгород пребивават монасите от Зографския манастир и скита в Каря – Митрофан и Прохор. Те разказват на архиепископа за мъченията и подвига на св. Георги Нови, който през 1515 г. е убит в София, без да се е отрекъл от християнската си вяра. Този разказ заляга в основата на руската житийна традиция, свързана с новомъченика Георги.

През 1583 г. руският цар Иван IV Грозни, за помен на душата на своя покоен син Иван, дарява 200 рубли на „Зограф“ и 9 рубли на скитовете му. През 1586 г. посланици на Зографския манастир получават милостиня от 130 рубли, но се завръщат преждевременно поради чумна епидемия в пограничните райони. През лятото на 1587 г. игуменът Паисий с братя от манастира „Зограф“ донася като дар от московския цар частица от мощите на великомъченик Теодор Стратилат. На 31 август 1598 г. по заповед на цар Борис Годунов и на неговия син Теодор Борисович в кремълските работилници е изработена специална сребърна ракла за мощите на светеца.

В края на XVI и началото на XVII в., поради политическите смутове в Русия, практиката за получаване на милостиня от манастира „Зограф“ чрез негови пратеничества в северната славянска страна е временно преустановена.

През 1623 г. в Москва пристига зографският архимандрит Амфилохий заедно със стареца Мелетий, който пожелава да остане в Русия. През 1626 г. в руската столица идва келарят Гервасий. През същата година константинополският патриарх Кирил I Лукарис (октомври 1612, 4.XI.1620–12.IV.1623; 22.IX.1623–4.X.1633; 11.X.1633–25.II.1634; IV.1634–10 дни на март 1635; вероятно 1.XII.1636–20.VI.1638) в писмо до руския цар описва тежкото положение на „Зограф“ (заложена е даже църковната утвар), като моли за помощ. След година зографският архимандрит Неофит се насочва към Русия, но е спрял на границата и молбата му за помощ не е удовлетворена под претекст, че такава вече била дадена на келаря Гервасий. Все пак Неофит успява да стигне до руската столица, където е приет от царя.

Изглежда благоразположението на руските власти към манастира „Зограф“ през разглеждания период се ползва с широка известност. Потвърждение за това е една интересна случка. През 1636 г. пребиваващият в руското гранично селище Путивъл йеромонах на Киевско-Николския манастир Никифор, за да стигне по-бързо до Москва, се представя за игумена на Зографския манастир (също Никифор по име), но е разкрит.

През 1639 г. зографският архимандрит Паисий е дарен в Москва със сумата от 100 рубли. Освен това в ателиетата на Оръжейната палата е написан *Синодик (Милостинный Синодик)*, богато украсен с миниатюри и орнаменти. През 1641 г. архимандрит Паисий отново посещава Москва. По време на приема той предава на цар Михаил Фьодорович миро от гроба на св. вмч. Димитър Солунски и разказва, че турците са разграбили манастира и са оставили съборната църква без утвар. Владетелят предоставя 2 фута сребро за изработка на богослужбни съдове и издава грамота (*Жаловна грамота*) за правото на милостиня, която се полага на всеки пет години. Това пратеничество занася в Москва писмен разказ (*Письмо книжное на столбцах*) за зографската чудотворна икона на св. Георги Победоносец.

През ноември 1648 г. в Москва пристига келарят Петроний. Вероятно е придружен от йеромонах Силвестър, който след това живее две години в Соловецкия манастир, а по-късно се връща на Атон. Грамотата от 1641 г. на Михаил Фьодорович е потвърдена с нова грамота от 15 юни 1657 г. от цар Алексей Михайлович, а по-късно на 20 март 1682 г. – и от Фьодор Алексеевич. След първото потвърждение на грамотата, през февруари 1666 г., в Москва пристига зографският архимандрит Калиник, а след второто, през януари 1696 г. – архимандрит Максим. Във връзка с неговата визита на 14 февруари същата година царят издава нова грамота за дарение от 35 рубли за „Зограф“ на всеки 5 години. Според условията на тази грамота в началото на XVIII в. зографски монаси осъществяват няколко визити в Москва, като сумата от 1696 до 1734 г. е увеличена до 175 рубли. През следващите векове връзките на Зографския манастир с Русия се задълбочават и го превръщат в център на балканската политика на Русия през XIX в.

В този контекст е важно да отбележим, че български монаси от Атон посещават Русия през целия период на XVI–XVII в. На всеки 4 години, по силата на специална грамота на руския цар Алексей Михайлович, монаси от манастира „Ватопед“ пребивават за парична помощ в Москва. Трудно е да се установи етническият произход на пратениците, но е известно, че именно в атонските обители има сериозно българско монашеско присъствие. Всъщност славянските обители на Атон или тези с подчертано славянско присъствие са постоянно в полезрението на Руската църква и държава. През 1742 г. е взето решение от Руския синод всяка година на манастира „Ватопед“ да се дава помощ от 100 рубли, а на Великата лавра „Св. Атанасий“, „Хилендар“, „Зограф“, „Григориат“, „Св. Павел“ и мн. др. – по 35 рубли на година [Тютюнджиев, И. 2017, с. 740–741].

Връзките на Зографския манастир с Русия са отразени и в запазеня поменик на обителта. В него са записани имената на много руски поклонници и дарители. Сред тях са редица руски владетели заедно с техните съпруги, князе и княгини (предимно от династията на Романови), хетмани и духовни лица [Снегаров, И. 1953, с. 33–35]. Вероятно това е т.нар. Народен поменик, който е създаден на базата на по-стари поменици през 1503 г. Интересен е фактът, че съдържа и 7000 имена на поклонници-дарители българи, както и имената на български владетели от Първата и Втората българска държава и имената на членове на техните семейства. В него са включени и имената на византийски и молдовски владетели, които са били дарители и застъпници на „Зограф“. Друг поменик, известен под названието Руски поменик, съдържа данни за монашеските пратеничества в Русия, Влахия и Молдова [Нешев, Г. 2006, с. 34–35].

От манастирските братства в българските земи, най-рано и най-често, за помощ към руските владетели се обръщат монасите от Рилския манастир. Това се случва през втората половина на XVI в. [Снегаров, И. 1953, с. 33–36], но едни от първите им контакти с представители на Русия датират от около столетие по-рано, когато през 1466 г. братята от Рилския манастир сключват договор за взаимна подкрепа с руския манастир „Св. Пантелеймон“ в Атон [Снегаров, И. 1953, с. 9, 35]. Договорът е показателен за състоянието на Рилската обител по това време. Част от него гласи: *Ние, иноците, живущи в манастира на Рилската пустиня..., намерихме светия Рилски манастир запустял от много години.* Информацията се потвърждава и от съвременника на събитията Владислав Граматик, който допълва, че всички манастирски здания са били разорени до основи с изключение на

Хрельовата кула и църквата, а самата обител била пуста и необитаема. Картината се допълва от друг съвременник – Димитър Кантакузин, който определя манастира като „нежителен“. В цитирания погоре договор между Рилския манастир и управата на руския светогорски манастир „Св. Пантелеймон“, наричан още Русик, е отбелязано, че възобновителите на Рилската обител издействали „от влиятелните царе и велможи писани заповеди, с които манастирът да бъде освободен от царски данък и от данъците на други велможи“ [Нешев, Г. 2006, с. 50–51]. В случаите, в които манастирското братство изпадало в нищета, било принудено да залага под лихва ценностите на обителта, като в крайна сметка монасите разчитали най-вече на помощ от Русия [Нешев, Г. 2006, с. 59].

Първото пратеничество от страна на Рилския манастир в Русия с цел събиране на помощи е от 1558 или 1559 г., водено от игумена на обителта Григорий [Снегаров, И. 1953, с. 36]. Предполага се, че той получава от руския владетел Иван Грозни две грамоти, по силата на които монасите придобиват правото да събират милостиня в неговите земи [Муравъев, А. 1858, с. 94–95].

Следващото известно посланичество е от 1584 г. Водено е от игумена на манастира по това време – Калист. Прието е благосклонно от цар Фьодор Иванович (1584–1598). Трето посланичество е регистрирано през 1628 г. Начело на тази инициатива е игуменът на манастира архимандрит Стефан. В Москва той носи мощи на св. Сергей и св. Мокий и представя пътни грамоти, издадени от Иван Грозни и Фьодор Иванович, както и две молби. Едната е до цар Михаил Фьодорович, а другата до московския патриарх Филарет. Известни са още две посланичества от Рилската обител в Русия – на архимандрит Стефан (годината не е известна) и на архимандрит Арсений през 1632 г. [Снегаров, И. 1953, с. 9, 36–39].

В пратеничество от представители на православния Изток през 1587 г. участва и свещенослужител от друг манастир в българските земи – Белинския. Името на този свещенослужител е Стефан [Нешев, Г. 2006, с. 70].

В делегацията от представители на православния Изток в Москва от началото на 90-те години на XVI в., водена от търновския митрополит Дионисий Рали с цел учредяване на Московската патриаршия е и архимандритът на Преображенския манастир (в околностите на Търново) Методий. Той успява да издейства средства за възстановяването на управляваната от него обител, която порано е разрушена от османците. През 1645 г. друг представител на Преображенския манастир – архимандрит Йона – също получава помощи [Андреев, А. 2012, с. 64]. Посещенията на представители на Преображенския манастир продължават и в следващите столетия. През юни 1712 г. актуалният за това време игумен йеромонах Леонтий посещава Москва, където заявява, че: ... *техният манастир съществувал от много години. Поради нападение на безбожните турци и от непосилните данъци манастирът бил разорен. Игуменът и братята събрали дарения и пари от православни християни, възобновили храма Божии, братските килии, купили църковна утвар. Задлъжняли... Люто се разгневили ... турците. Дошли от града [Търново], разрушили не само новите постройки, но и много от старите сгради съборили, църковната утвар ограбили, още по-голям данък на манастира наложили. Сега Преображенската обител изпаднала в такова разорение, че братята монаси даже се лишили от всекидневната скромна храна. Поради крайната им бедност нямали с какво да изплатят дълга си на хората. Затова се решил и дошъл о. Леонтий отдалече да стори челобитие пред Великия руски господар за милостиня... С указ на Господаря бе заповядано да му се даде такава* [Христов, Х. 1986, с. 139].

Визити в Москва с цел прошение за милостиня са регистрирани и през 1648 г., когато руската столица е посетена от представители на Верийския манастир „Йоан Предтеча“ – архимандрит Дамян, черния поп (монах) Симеон, иконома Офилий и архимандритския племенник поп Павел Иванов, както и от „сръбски град от манастира „Успение на Пречистата Богородица“ архимандрит Теофил, иконома Калиник“ [РГАДА, Ф. 52, оп. 1, № 13, л. 16]. През същата година руската столица е посетена и от „от града Лиса от манастира „Успение на Пречистата Богородица“ архиепископ Григорий, а с него – архимандритът му Теофан и келарят Исакий, племенникът на архиепископа белият поп Богдан Алексеев и зет му Трофим Дмитриев, преводачът Христофор, слугата Осташко“ („да города Лиса монастыря Успения Пречистые Богородицы архиепископ Григорей да с ним архимандрит ево Теофан да келарь Исакий архиепископов племянник белец Богдан Алексеев да зять Трофим Дмитриев толмач Христофорко служба Осташка“) [РГАДА, Ф. 52, оп. 1, № 13, л. 25].

През 1648 г. руската столица е посетена и от делегация от манастира „Преображение Господне“, намиращ се в Гревенската епархия. Тя е водена от архимандрит Гаврил (Гавриил)². Детайлна информация за посещението черпим от документ, изготвен на руски език, който се съхранява във Фонд 52 „Сношения России с Греции“ на Държавния архив за древни актове на Русия (РГАДА). Архимандрит Гаврил е придружаван от иконома (келаря) на манастира Давид, йеромонах Йосиф и преводач, чието име на руски език е записано като Михайло Остафиев. Те потеглят от споменатия манастир на 18 септември 1648 г. и пристигат в руския граничен град Путивъл на 27 декември същата година [РГАДА, Ф. 52, оп. 1, № 13, л. 1, 2].

По същество разглежданият документ представлява преписка, съдържаща изчерпателна информация за пребиваването на представителите на манастира „Преображение Господне“ в Русия. Този исторически извор представя конкретна информация каква е практиката при администрирането на представители от православния Изток в руските земи в средата на XVII в. Контролът започва още в споменатия граничен град Путивъл, където чужденците са подложени на щателна проверка под формата на разпит. Целта е установяване на тяхната самоличност, откъде идват и носят ли писма или друг вид известия за цар Алексей Михайлович.

При разпита архимандрит Гаврил заявява, че идва от името на цариградския патриарх Йоаникий. Също така казва, че носи писмо от патриарха до цар Алексей Михайлович, в което се съдържа важна информация за руския владетел. Заявява и че има поръчение да предаде на царя и устна информация от името на цариградския патриарх. Гаврил допълва, че носи и писмо с молба за милостиня от манастирското братство на своята обител [РГАДА, Ф. 52, оп. 1, № 13, л. 1].

По-късно по заповед на воеводата на Путивъл архимандрит Гаврил е подложен на повторен разпит. Целта на разпита е да се изясни дали действително архимандритът идва в Русия с мисия от цариградския патриарх, или като повечето представители на православния Изток, които посещават страната, с цел да проси милостиня (помощи). При втория разпит Гаврил потвърждава информацията, изложена от него при първия разпит, като за достоверността ѝ полага своя подпис [РГАДА, Ф. 52, оп. 1, № 13, л. 2, 3].

Впоследствие на 29 декември воеводата на Путивъл дава разрешение на архимандрита и неговите спътници да продължат пътя си до Москва. От документа, от който черпим информацията, става ясно, че описаните по-горе действия на руските власти в граничния град Путивъл следват инструкциите, залегнали в указ на цар Алексей Михайлович от 1647 г. Според тези инструкции представителите на православния Изток, които в документа са записани с характерното за епохата събирателното понятие „гърци“, които са приносители на важна информация, трябва да бъдат допускани до руската столица [РГАДА, Ф. 52, оп. 1, № 13, л. 3].

Руската страна осигурява транспорт и финансови средства за пътуването на Гаврил и неговите спътници от Путивъл до Москва. За целта са предоставени четири шейни с водачи и средства за прехрана по време на пътуването, което е предвидено да продължи две седмици [РГАДА, Ф. 52, оп. 1, № 13, л. 3]. От съдържанието на разглеждания документ става ясно, че при пътуването им от Путивъл до Москва чужденците се придружават от пристав – жител на Путивъл, чието име е Иля Клюев.

При пристигането в Москва (около 10 януари) [РГАДА, Ф. 52, оп. 1, № 13, л. 14] се установява, че писмото от патриарх Йоаникий, което носи архимандрит Гавриил, не съдържа заявената от архимандрита в Путивъл информация до цар Алексей Михайлович за „*държавна работа*“, както и че няма устно поръчение от патриарха за владетеля. Оказва се, че писмото представлява молба за предоставяне на помощ на представлявания от Гаврил манастир [РГАДА, Ф. 52, оп. 1, № 13, л. 15]. Като причина за предоставената в Путивъл невярна информация Гаврил изтъква невъзможността по друг начин да се добере до руската столица [РГАДА, Ф. 52, оп. 1, № 13, л. 15].

Измамата, която архимандрит Гавриил използва, за да се добере до Москва, не е изолирана практика. Известни са и други случаи (особено през XVI в.), при които в Русия пристигат просители на помощи, които също си служат с измама.

Въпреки че Гаврил излага невярна информация, за да бъде допуснат до руската столица, той и неговите спътници получават както дневна издръжка за времето на пребиваването си в руската столица,

² На различни места в документа, от който черпим тази информация, името на архимандрита е записано като Гаврил или като Гавриил.

така и помощ за представявания от тях манастир [РГАДА, Ф. 52, оп. 1, № 13, л. 16, 17, 24]. Архимандритът и неговите спътници носят като дар на руския владетел частица от мощите на св. Йоан Златоуст [РГАДА, Ф. 52, оп. 1, № 13, л. 18].

С разрешение от цар Алексей Михайлович Гаврил и неговите спътници посещават Троице-Сергиевия манастир, като за целта им е предоставен служебен транспорт [РГАДА, Ф. 52, оп. 1, № 13, л. 19]. При посещението си представителите на православния Изток са придружавани от преводач и дяк от Посолския приказ. Едновременно с това е изпратена царска грамота и до Троице-Сергиевия манастир, за да бъдат допуснати гостите там и да им бъдат оказани подобаващите почести [РГАДА, Ф. 52, оп. 1, № 13, л. 21].

Архимандрит Гавриил отправя молба към цар Алексей Михайлович за удължаване на престоя му в Москва с една седмица. Като причина за отсрочката изтъква, че не е успял да направи необходимите за своя манастир покупки [РГАДА, Ф. 52, оп. 1, № 13, л. 20].

На 21 февруари архимандрит Гавриил и неговите спътници получават от руските власти издръжка за пътуването им обратно от Москва до Путивъл. Издръжката е отново, както и за пътуването от Путивъл до Москва, за срок от две седмици, а нейното финансово измерение е равностойно на отпуснатата издръжка при пребиваването им в столицата. Отново е предоставен транспорт от четири шейни. Транспорт получава и преводачът от Посолския приказ с фамилия Астафиев. По обратния път до Путивъл чужденците отново са придружавани от пристава Иля Ключев [РГАДА, Ф. 52, оп. 1, № 13, л. 22, 23].

Архимандрит Гаврил и неговите спътници напускат пределите на Русия на 6 март 1648 г. [РГАДА, Ф. 52, оп. 1, № 13, л. 25, 26].

5. Посещения на йереи от православния Изток в Русия през периода XVI–XVII век

С цел търсене на материална и политическа подкрепа към властите в Москва се обръщат и редица източни епархийски архиереи (митрополити). По-голямата част от тях са подведомствени на Цариградската патриаршия и съответно са носители на характерните за нея гръцки език и култура. Този процес започва през втората половина на XVI в. и е провокиран от признаването от страна на патриаршията на царското достойнство на руския владетел [Снегаров, И. 1953, с. 42]. През 80-те години на това столетие руската столица е посетена от редица високопоставени представители на православния Изток. През 1586 г. в Москва пристига охридският архиепископ Гавриил с молба към руския владетел за помощ за възстановяването на манастира „Св. мъченица Параскева“. През същата, 1586 година коласийският (кюстендилски) митрополит Висарион пристига в руската столица с молба за помощ за възстановяването на разрушен от земетресение манастир в неговата епархия. В края на следващата, 1587 г. със сходна молба (помощ за възстановяване на манастир) пристига и софийският „епископ Григорий“. Почти по същото време в руската столица се появява и митрополит Теофан [Снегаров, И. 1953, с. 43–46].

Вероятно споменатите визити имат и пряко отношение към амбицията на руските власти за издигането на Московската митрополия в ранг на патриаршия. Този дипломатически ход е напълно закономерен след признаването на царското достойнство на руския владетел и следва разбирането за пълно съответствие между светска и духовна власт съгласно доктриналната формула „*Imperium sine patriarcha nonstaret*“ (Независима държава не може без самостоятелна църква). Този акт се предхожда от изпращането на милостиня през 1564 г. от страна на цар Иван IV Василиевич до представители на източния клир. Пръв в списъка е патриарх Йоасаф II (1555–1565), който получава 270 рубли. Милостиня получават и редица митрополити, архиепископи и епископи, които са разпределени в четири групи. Първата група от 5 митрополити получава по 50 рубли (Макариос Кесарийски, Ерасимос Ангирски, Кирил Ираклийски, Лука Ефески и Кирил Никеийски). Втората група, състояща се от 6 митрополити, получава по 40 рубли (Гавриил Филадельфийски, Теон Солунски, Арсений Адрианополски, Вениамин Еписидски, Василиос Иконийски и Дионисий Никомедийски). Третата група се състои от над 20 архиереи, които получават по 30 рубли. Сред тях са Евтимий Халкидонски, Геннадий Амасийски, Неофит Видински, Григорий Бруски, Теофан Гански, Давид (митрополит на Иерисо и Света гора), Калист Зъхненски, Йерекия Монеувасийски, Макарий Христианополски, Калист Атински, Софроний Коринтски, на Тива – Йоасаф, Неофит Лариски, Максим Неопатерски, Гаврил (на Авпакт и Арта), Арсений Филипополски, Герман Палеопатерски, Доротея Лакедемонийски, Йоаким Търновски, Макарий

Анхиалски, еласонският архиепископ Йоасаф. Последната, четвърта група получава по 20 рубли. В нея са включени епископът на Китира – Дамаскин, сръбският епископ Макарий и полянският епископ Григорий [Тютюнджиев, И. 2016, с. 625].

Въпросът за издигането на Руската митрополия в ранг на патриаршия е поставен официално при споменатото по-горе посещение на митрополит Гавриил (архиепископ на „Първа Юстиниана, Охрид и цяла България“) през 1586 г. Реакцията на Константинополската патриаршия не закъснява. През 1588 г. патриарх Йеремия II дава своето съгласие за учредяване на Московска патриаршия. Това се случва по време на неговото посещение с цел събиране на помощи в руската столица през същата година. Впоследствие на 26 януари 1589 г. в Успенския събор в Кремъл московският митрополит Йов е въведен в патриаршески сан [Тютюнджиев, И. 2016, с. 625–626].

С издигането на руската църква в ранг на патриаршия в Русия закипява трескаво събиране на множество православни светини – мощи, чудотворни икони и др. В това отношение можем да допуснем, че руските власти копират предходния български опит, който им е бил добре известен, а именно политиката на първите Асеновци след възстановяването на българската държавност, които полагат усилия да превърнат Търново в нов Цариград [Гюзелев, В. 1983, с. 96].

В резултат на издигането на Руската църква в ранг на патриаршия е и посещението в Москва на търновския митрополит Дионисий Рали (1580–1598, † 1620). Той пребивава там около девет месеца, от май 1591 до средата на февруари 1592 г. Цел на пътуването е представяне на решението на Цариградския събор от май 1590 г., с което се легитимира издигането на Руската църква в ранг на патриаршия, както и отреденото ѝ пето място в йерархията на патриаршеските престоли. Дионисий Рали присъства на този събор по лична покана на патриарх Йеремия II. Именно там е избран за водач на делегацията, която трябва да представи пред руския владетел решенията на събора. Актът е подписан от константинополския патриарх Йеремия, антиохийския Йоаким, йерусалимския Софроний, 42 митрополити, 19 архиепископи и 20 епископи. Подписът на търновския митрополит Дионисий Рали е поставен на седма позиция сред подписите на неговите колеги по ранг (митрополити), след тримата патриарси. В групата на епископите се подписват и подопечните на Търновската катедра епископи: на Преслав – Спиридон, на Червен – Йеремия и на Ловеч – Теофан.

Дионисий Рали е една от най-значимите личности в гръко-православния свят на предела между 16-тото и 17-тото столетия. Има родствена връзка с фамилиите на Кантакузини и Палеолози. Първоначално е митрополит на Кизик. Впоследствие преподава в създадената от княз Константин Острожки (1526–1608) в Острог около 1580 г. Гръко-литовско-славянска академия, която е крупен център на югозападното руско православие. Там съвместно с местните книжовници Г. Смотрички, Т. Михайлович и гръцкия духовник Е. Натанаил участва в подготовката и редактирането на текстовете на ново издание на Библията. Това издание заляга в основата на най-авторитетната славянска версия на Свещеното писание, което впоследствие е многократно издавано от Светия синод на Руската православна църква. На определен етап Дионисий е игумен на манастира „Дрохобич“ в Източна Галиция. През 1580 г. заема една от най-престижните катедри в диоцеза на Цариградската патриаршия – Търновската. През 1593 г. Дионисий е включен в делегацията на константинополския патриарх Йеремия II, която е поканена от немците за разисквания по въпроси на вярата. В позицията си на търновски митрополит, разкривайки в пълен обем своите интелектуални и дипломатически качества, той взема дейно участие в процеса на издигане на Руската православна църква в ранг на патриаршия. Изборът на Дионисий като ръководител на делегацията до руските власти е оценен по достойнство като най-добрият възможен. Дионисий е представен като: „царски сродник“ от Кантакузините и Палеолозите, които преди това владеели константинополския скиптър, и личен приятел на патриарх Йеремия II. Оценката на самия патриарх за него, отразена в писмо до Борис Годунов, е следната:

Затова ние избрахме и изпратихме при светия цар и при тебе нашия господин, искусния мъж от велик род, от бившите константинополски царе, преосвещения търновски митрополит и властител на цялата българска земя, в светия дух възлюбен брат на наше смирение и съслужебник, господин Дионисий, и той пред нашето патриаршеско лице беше избран от целия архиерейски събор.

В писмо до руския владетел патриархът пише: „... друг освен него не беше възможно да изпратим“.

В делегацията, водена от Дионисий Рали, са включени представители на православната църква от различни региони на Османската империя. Най-видните сред тях са гревенският митрополит Калистрат, архимандритите Макарий и Евтимий, архидякон Кирил от Архангелския манастир, келарият на лаврата „Св. Сава Освещени“ (Йерусалим), архимандрит Методий – игумен на Преображенския манастир, намиращ се край Търново, игумени на атонски манастири и др. [Тютюнджиев, И. 2016, с. 625–628; Тютюнджиев, И. 2007 а, с. 114 – 123, Тютюнджиев, И. 2007 б, с. 75–76, 167–194].

Деветмесечната визита на Дионисий Рали в Москва е изключително ползотворна. Изпълнена е със срещи и разговори – с цар Фьодор Иванович (1584–1598) и неговата съпруга Ирина, с московския патриарх Йов (1589–1605), с болярина Борис Годунов. С поклонническа цел митрополитът посещава лаврата „Живоначална Троица“, присъства на всенощно богослужение в Чудовия манастир, извършва тържествен молебен съвместно с патриарх Йов в Съборната църква. Дейността му в Русия е свързана и с размяна на свети мощи, подаръци, кореспонденция и др. При срещата си с владетеля и неговата съпруга им подарява златни царски корони.

Но негова московска мисия не протича безпроблемно. При проведените срещи от руска страна се поставя въпросът за мястото и ролята на Руската патриаршия в йерархията на православната църква. Руската страна не приема отреденото пето място на Москва в йерархията на християнската църква – в грамотата, донесена от Дионисий, е записано:

Признаваме и утвърждаваме патриарх Йов да се почита и споменава името му занаяд заедно с нас и да бъде чинът му в молитвите след йерусалимския... Приемаме те теб завинаги като наш брат и съслужебник, пети патриарх, под йерусалимския).

Руската страна отстоява тезата, че на Московската патриаршия трябва да се отреди третото място в йерархията на християнската църква, след тези на Рим и Константинопол. Основание за това се намира във факта, че руският цар управлява най-голямата християнска държава, както и че в утвърдителния акт отсъства подписът на александрийския патриарх („папа и съдия вселенски“), който се смята за задължителен. От своя страна александрийският патриарх Мелетий Пига (1590–1601) отправя обвинения към патриарх Йеремиа в самоуправство и нарушаване на каноните при учредяването на нова патриаршия. В тази ситуация изключителният такт и дипломатически усет на Дионисий Рали са оценени изключително високо от руската страна. Посрещнат е в Съборния храм от патриарх Йов с „Достойно ест“ и благословия, Борис Годунов го характеризира като „великият митрополит господин Дионисий“, а в очите на руския цар е „честнейшият митрополит Дионисий, властител на цялата българска земя“ и „мъж духовен и свят от рода на прежните гръцки царе“.

В средата на февруари Дионисий Рали напуска Русия и се отправя към Константинопол с дарове и писма от царя и патриарх Йов до четиримата източни патриарси. В посланията са изразени претенциите на Москва, че руският патриарх трябва да заеме трето място в йерархията на Вселенската църква след цариградския и александрийския (при отпадането на римския папа). Малко след това в Цариград пристигат и пратеници на руския владетел, които носят помощи и подаръци на представители на Източната църква, в това число и на Дионисий Рали [Тютюнджиев, И. 2016, с. 628–629].

На 12 февруари 1593 г. в Цариград се провежда нов събор с участието на източните патриарси, на който са потвърдени признаването на Московската патриаршия и решението за отреждането на петото поред място за нея сред другите православни църкви. Решението е оформено във вид на кодекс и е скрепено с подписите на участниците в събора и с печатите на патриарсите. Изпратено е в Москва по руския пратеник – дякон Григорий Афанасиев. След признаването на решението от руските власти то е документът, утвърждаващ основаването на Руската патриаршия. Във форума отново участва Дионисий Рали. За авторитета на този йерей и ръководената от него митрополия (Търновската) говори фактът, че неговият подпис е на трета позиция сред подписите на останалите митрополити, след тримата патриарси: на Константинопол – Йеремиа II, на Александрия – Мелетий I (1590–1601) и на Йерусалим – Софроний IV (1579–1608). От групата на митрополитите преди него своите подписи поставят владиката на Ираклия Дионисий и на Ефес Софроний, а след него се подписват 37 митрополити и епископи [Тютюнджиев, И. 2016, с. 629–630]. В своето изследване, посветено на съборните грамоти от 1590 и 1593 г. и последвалото учредяване на Руската патриаршия, Б. Фонкич констатира, че са единици източните йереи, които вземат участие и в двата събора (от 1590 и 1593 г.). Освен константинополският патриарх Йеремиа II и Дионисий Рали това са митрополитите на Ефес – Софроний, на

Янина – Матеос, на Трапезунд – Теофан, на Филипи – Нектарий, на Месемврия – Игнатий, и на Тива – Лаврентий [Фонкич, Б. 2003, с. 373–376].

След завръщането си в Търново Дионисий Рали се свързва с влашкия воевода Михаил Витязул (Михаил Храбри) (1593–1601), трансилванския княз Сигизмунд Батори (1601–1602) и австрийския император Рудолф II (1576–1612). Цел на тази дипломатическа дейност (особено по отношение на Михаил Храбри) е идеята на митрополита за освобождение на българските земи от османска власт, а следствието на тази идея е Първото Търновско въстание (1598 г.). След потушаването на въстанието Дионисий се установява във Влашко, където се превръща в един от най-близките съветници на Михаил Витязул. По-късно спечелва доверието на Рудолф II и през 1603 г. в качеството на негов пратеник се отправя към Русия. Този факт показва, че той не прекъсва връзките си с руските власти. Причините за мисията не са напълно изяснени. В писмото от 8 юли 1603 г. на Рудолф II до цар Борис Годунов (1598–1605) императорът моли руския владетел да приеме доброжелателно „*Дионисий Палеолог архиепископ Търновски, български, и да му даде милостиня*“, а мисията му е „*о великих делах, тайных Государевых*“. Предполага се, че става дума за нови планове за освобождаването на Балканите, които Дионисий Рали отказва да сподели с болярите, защото е положил клетва пред Рудолф II да ги изложи единствено пред руския цар [Тютюнджиев, И. 2007 а, с. 114–123; Тютюнджиев, И. 2016, с. 630–631; Тютюнджиев, И. 2007 б, с. 167–194].

Дионисий Рали се проявява като многостранно развита личност, в която се съчетават Средновековието и Новото време, Изтокът и Западът, средновековните традиции и хуманизмът. Неговите живот и дейност представляват интерес и за редица чужди учени от Русия, Румъния и Гърция [Николов, Й. 1983, с. 106–107].

Визитите на висши йереи от православния Изток в Русия с цел получаване на помощи, продължават и през XVII в. В началото на столетието, през 1623 г., в Москва се озовава избягалият от османските насилия силистренски митрополит Йоаким. Приет е от цар Михаил Фьодорович и от московския патриарх Филарет. Получава помощи и от двамата. През 1627 г. с помощи от руската столица се завръща анхиалският митрополит Христифор. През 1635 г. в Москва е и силистренският митрополит Йоаким с дарове за руския владетел – мощи на св. Пантелеймон и св. Параскева (св. Петка Епиватска).

Антиохийският патриарх Макарий посещава Москва два пъти. Първият е през 1653 г. Целите на посещението са две – участие в събора от 1655 г., който трябвало да утвърди църковните реформи на руския патриарх Никон, и за да получи милостиня. Второто посещение на Макарий в Москва е свързано отново за участие в събор – този път през 1666–1667 г., по-конкретно става дума за съда над патриарх Никон. Макарий пристига в руската столица на 2 ноември 1666 г. заедно с александрийския патриарх Паисий. Антиохийският патриарх Макарий е авторитетна фигура, която играе важна роля при решаването на проблемите на Руската православна църква в средата на XVII в. [Андреев, А. 2012, с. 62–78].

Нелекото материално положение на епархиите в българските земи принуждава редица митрополити да се обърнат за помощ към руските власти. Затова през 1646 г. в Москва е варненският митрополит Партений, през 1652 г. – софийският митрополит Даниил [Снегаров, И. 1953, с. 47–49].

Често присъствие в Москва регистрират и йереите на Първа Юстиниана (Охрид). Освен споменатият по-горе охридски архиепископ Гавриил, който посещава руската столица през 1586 г., Москва е посетена от Атанасий през 1604 г., от Нектарий през 1622 г., от Авраамий през 1634 г. и от Дионисий през 1653 г. [Снегаров, И. 1953, с. 52]. През 1587 г. цар Теодор Иванович приема на аудиенция друг йерей от диоцеза на Охридската архиепископия – авлонския митрополит Теофан.

Според Иван Тютюнджиев посещението на охридския архиепископ Атанасий в Москва е през 1606 г. При това негово пътуване архиепископът е придружаван от пелагонийския митрополит Йеремя. Официалната причина за визитата е събирането на помощи, но е твърде вероятно тя да е следствие от дългогодишните безрезултатни обиколки на архиепископа в Западна Европа с цел ангажирането на католическия свят към антиосманската съпротива на българите и другите балкански народи. За съжаление не разполагаме с конкретна информация за резултатите от посещението на двамата йереи в руската столица [Тютюнджиев, И. 2017, с. 483].

Охридският архиепископ Атанасий I е достоен съвременник на търновския митрополит Дионисий Рали – високообразован и ерудиран архиерей, и негов съмишленик по отношение на освободителните движения на Балканите в края на XVI в. За съжаление не знаем дали двамата поддържат контакти помежду си.

Личностните качества на Атанасий I, както и споменатата вече негова ангажираност с освободителните борби на Балканите, дават основание да посветим „няколко реда“ на този забележителен йерей. Както бе отбелязано, и той подобно на Дионисий Рали осъществява сериозна дейност сред своите пасоми по подготовка на въстание. Атанасий е наясно, че без външна помощ антиосманската съпротива на балканските народи е обречена на провал. Познава в детайли политическата обстановка в Европа. Това му дава възможност да използва противоречията между западните държави за делото, с което се е заел. Опитва се да се възползва в частност от противоречията между Венеция и Испания, знаейки, че Испания чрез своя вицецрал в Неапол се стреми да завладее част от Югозападните Балкани. Атанасий решава да провокира поотделно намесата както на Венеция, така и на Испания.

Първоначално, през януари 1596 г. в Бутринто се среща с венецианския управител на о-в Корфу (Керкира) Анджело Базадона. Информира го за подготовка на въстание в областта Химара. Атанасий подчертава, че бунтовниците вече са осъществили контакти с Испания – факт, който създава предпоставки териториите, отхвърлили османската власт, да преминат към Мадрид. Допълва и че в Охрид е видял писма от вицецраля на Неапол до местни православни и католически духовници, чрез които те са призовани да подготвят бунт под егидата на Испания. Атанасий излага мнението, че евентуална испанска окупация би била по-угнетяваща дори от османското владичество, призовавайки Венеция да завладее Албанското крайбрежие.

Анджело Базадона е впечатлен от личността на Атанасий, който безупречно владее френски език, но в крайна сметка Венеция отказва да дискредитира добрите си отношения с Високата порта.

В тази обстановка охридският архиепископ търси контакти с Испания и папа Климент VIII, които демонстрират сериозен интерес към налагане на своето влияние в Албания и по югозападните български земи. През март 1596 г. Атанасий изпраща послание до неаполския вицецрал граф Оливарес, с което го информира, че могат да се организират 6000 въстаници и се възлагат надежди за тяхното въоръжаване от страна на Испания. В същия период от време пратеници на архиепископа посещават папа Климент VIII с молба да подкрепи бунта. В края на юли 1596 г. под предводителството на Атанасий въстанието избухва, но сравнително бързо е потушено.

През лятото на 1597 г. охридският архиепископ се отправя към Апенинския полуостров, но по разпореждане на вицецраля е задържан в Лече. В крайна сметка Атанасий получава съдействие за пътуване до Рим с цел среща с папата. В началото на ноември 1597 г. Атанасий се среща с някои от кардиналите, пред които излага своята визия за освобождаването на Албания и югозападните български земи. Отправя и молба за осигуряването на оръжие, барут и средства, както и за предоставянето на подкрепления. Кардиналите условно приемат плановете на архиепископа, но поставят условие той да подпише акт за уния между Охридската архиепископия и Римската църква. Не разполагаме с информация за решението на Атанасий по този казус, но фактът, че папа Климент VIII отказва да го приеме, подсказва, че председателят на Охридската катедра не приема условието за сключването на уния.

През януари 1598 г. Атанасий се озовава в Неапол, но вицецралят отказва да се срещне с него. Не се отзовава и на молбата му да го снабди с препоръчителни писма за испанския и за австрийския двор. През септември 1598 г. заедно с пелагонийско-прилепския митрополит Йеремия архиепископ Атанасий връчва в Прага на австрийският император Рудолф II мемоар, в който е изложена кратка история на въстанието в Химара и пътуванията на архиепископа. Хабсбургският владетел е приканен да стане „владетел и император на българи и епирци“.

Атанасий желае да запознае със своите планове, свързани с антиосманската съпротива, и другите владетелски дворове.

Архиепископът и пелагонийският митрополит Йеремия напускат Прага и се насочват към Милано. Това се случва в края на януари 1599 г. В гр. Комо обаче те са арестувани от местните структури на Инквизицията и са настанени в манастира „Сан Виторио“. През март 1599 г. двамата успяват да избягат от манастира и се връщат в Прага. Атанасий отправя писмо до Рудолф II, в което го уверява, че: ... *докато трае войната в Унгария, християните от Епир и България чакат с голяма надежда, желание и радост да вдигнат оръжие срещу Турчина и да се освободят от суровата тирания на турците.*

По всичко изглежда, че Атанасий не получава положителен отговор от австрийския владетел и в края на 1599 или началото на 1600 г. се завръща в Охрид, където продължава подготовката на бунт сред местните българи. През 1606 г. е разгледаното по-горе негово посещение в руската столица.

През периода 1606–1611 г. охридският архиепископ Атанасий проучва възможностите за вдигане на масово въстание. За тази цел осъществява обиколка в различни области на Балканите. Не разполагаме с информация дали това е негова лична инициатива, или е следствие от координирани действия с управленските среди в Русия. Действията му подсказват, че работи за създаването на тайна организация на базата на съществуващата църковна мрежа.

През пролетта на 1612 г. архиепископ Атанасий заминава за Испания, но е нападнат от разбойници и поради това преустановява своето пътуване в Дубровник. Местните власти му оказват съдействие и в края на 1612 или началото на 1613 г. той достига Неапол. Там провежда разговори с вицекраля, свързани с бъдещата испанската политика спрямо югозападните български земи и албанските области, но не постига желаните резултати.

През 1615 г. Атанасий отново се намира в Неапол. Посещението му съвпада с идеята за въстание на гърците от Пелопонес, които се обръщат към Испания за помощ. Гръцките пратеници осъществяват контакт с охридския архиепископ. Заедно посещават в Палермо испанския сицилийски вицекрал Дон Педро Хирон дук д'Осуна. Пред него Атанасий представя кратък проект за прогонването на османците от Европа, като предоставя информация за досегашните си пътувания и за опитите за организиране на въстание, наблюдения върху положението на Балканите.

Най-вероятно земният път на архиепископ Атанасий I приключва около 1620 г. За това съдим по факта, че след посочената година името му не се среща в изворите. С неговата смърт приключва един от най-значителните опити на българите от югозападните земи да извоюват свободата си през първата половина на XVII в. [Тютюнджиев, И. 2017, с. 479–485].

В заключение можем да обобщим, че в продължение на 65 години, от 1585 до 1650 г., десет охридски архиепископи предприемат пътувания извън пределите на Османската империя с цел събиране на помощи, като техните визити са предимно в Русия. Често архиепископите са придружавани от свита, състояща се от духовници и слуги. Например при посещението си в Русия през 1586 г. споменатият по-горе архиепископ Гавриил е придружаван от двама митрополити – Йеремия Пелагонийски и Софроний Гребенски, архимандрити, архидякони и 13 слуги. Също така при пристигането си в граничния град Путивъл през април 1653 г. архиепископ Дионисий е придружаван от свита от дванадесет души (духовници и светски лица), по-голямата част от които са просители на помощи за манастири. Съществува и практиката председателите на Охридската архиепископия да изпращат до руския цар свои доверени хора с просителни молби за милостиня. В грамотата, дадена на гребенския митрополит Сергей през 1645 г., архиепископ Харитон нарича руския цар „тихо пристанище“, от което църковните пастири „получават облекчение на мъчението и утешението“, правнук на император Юстиниан, а за Охридския престол пише: *този престол не е чужд на светото Ваше царство, защото е царско строение на благочестивия Юстиниан*. Йеремия Пелагонийски и Сергей Гребенски посещават Русия няколко пъти, а за пристигането на драчкия митрополит Харитон през септември 1631 г. на руския цар съобщават войводите на прибалтийските погранични градове [Снегаров, И. 1995, с. 90–94].

Руската политика е насочена към духовно единение с православния Изток. Затова руската страна не само раздава милостиня, но се стреми и към привличане и настаняване на духовни лица на църковно служение [Снегаров, И. 1953, с. 28].

Регистрирани са случаи, при които йереи от пределите на Османската империя търсят закрила от Русия, като заявяват желание да останат временно или завинаги там. През 1623 г. временно се установява в Москва силистренският митрополит Йоаким [Гюзелев, В. 1981, с. 25]. През 1641 г. с цел да остане завинаги в Русия заминава скопският митрополит Симеон. Остава там до 1664 г., през която заминава за Йерусалим, но по-късно се завръща в Москва. Продължително време в руската столица остават и солунският митрополит Паисий, и верийският митрополит Аверкий. Паисий умира в Москва. В Москва се озовава и коласийският (кюстендилски) и кратовски митрополит Михаил, който вероятно поради тревога за своето паство през 1660 г., с царска дарителска грамота, се завръща в Лесновския манастир. През 1657 г., вероятно поради опасения от гонения след екзекуцията на цариградския патриарх Партений III, в Москва се установява и тайно напусналият своята епархия варненски митрополит Даниил. Впоследствие той се установява в Малорусия. През 1688 г. с цел трайно установяване в руската столица пристига скопският митрополит Евтимий. Малко по-късно и той отива в Малорусия. Тези примери не изчерпват случаите, в които православни йерарси се отправят към

руската столица с цел постоянно пребиваване в руските земи. Характерно за тях е, че по различни причини не остават задълго там. Според по-старите изследователи причините за това се коренят в невъзможността да привикнат към руските обичаи и суровия северен климат [Снегаров, И. 1953, с. 50–51].

Известни са и случаи (особено през XVI в.), при които в Русия пристигат просители на помощи от руските власти, които си служат с измама. С цел да получат по-голяма милостиня, те представят фалшиви препоръчителни писма. Това принуждава властите да предприемат сериозни мерки срещу подобни злоупотреби – просителите се подлагат на сериозна проверка още на границата [Снегаров, И. 1953, с. 28]. Основни гранични пунктове по това време са Путивъл, Чернигов, Севск и Смоленск. Там освен на проверка за изрядността на документите, които носят със себе си, чужденците се подлагат и на разпит с цел да се установи тяхната самоличност, откъде идват и каква е целта на тяхното посещение. Властите се интересуват и от актуалните събития в страните, от които идват, както и от информация за страните, през които са преминали. Едва след като докажат своята благонадеждност, просителите са допускани до Москва, където отново се подлагат на разпит в Посолския приказ. По време на престоя си в столицата гражданите са длъжни да спазват определени правила: установяват се там, където посочат властите, и нямат право да се придвижват без тяхно разрешение. Могат да се завърнат в земите, от които са дошли, само с разрешение от царя и по маршрут, указан от него [Снегаров, И. 1953, с. 64].

Постепенно нуждите на Русия от свежа и максимално достоверна информация се увеличават. Тази необходимост е обоснована от укрепването на страната и израстването ѝ като империя. Затова през XVII в. правителството провежда политика за набиране на тайни информатори от пределите на Османската империя както от средите на духовниците, така и сред православните миряни. В услуга на Русия се поставят и висши духовници – патриарси и митрополити, някои от които са от българските земи. Освен че предоставят на Москва важна информация, те изпълняват и ролята на нейни политически агенти в Османската империя. Затова винаги са добре приети в руската столица и щедро възнаграждавани за дейността си [Снегаров, И. 1953, с. 64–65]. Тяхната дейност в полза на Русия ще бъде разгледана в бъдещо изследване.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Извори и архивни материали

РГАДА, Ф. 52, оп. 1, № 13 – Российский Государственный архив древних актов. Фонд 52 Сношения России с Греции. Опис 1, № 13. [Rossiyskiy Gosudarstvennyy arkhiv drevnikh aktov. Fond 52 Snosheniya Rossii s Gretsii. Opis 1, № 13.]

Изследвания

Андреев, А. 2012 – Андрей Андреев. Пътеписът на дякон Павел Алепски – извор за историята на Руската православна църква в средата на XVII век. – В: Almanah Via Evrasia Русия в отраженията на историята. В памет на проф. Емил Михайлов, 1, София, 2012. [Andrey Andreev. Patepisat na dyakon Pavel Alepski – izvor za istoriyata na Ruskata pravoslavna tsarkva v sredata na XVII vek. – V: Almanah Via Evrasia Rusia v otrazheniyata na istoriyata. V pамет na prof. Emil Mihaylov, 1, Sofia, 2012.]

Андреев, А. 2006 – Андрей Андреев. Ролята на православната и славянската идеи за формирането на понятията „стари“ и „млади“. – В: „Млади“ и „Стари“ в Българското възраждане. Годишник на РИМ Пловдив, Пловдив, 2006. [Andrey Andreev. Rolyata na pravoslavnata i slavyanskata idei za formiraneto na ponyatiyata „stari“ i „mladi“. – V: „Mladi“ i „Stari“ v Balgarskoto vazrazhdane. Godishnik na RIM Plovdiv, Plovdiv, 2006.]

Гюзелев, В. 1981 – Васил Гюзелев. Българският народ и Русия през XV – XVIII в. – В: Русия и освобождението на България. София, 1981. [Vasil Gyuzelev. Balgarskiyat narod i Rusia prez XV – XVIII v. – V: Rusia i osvobozhdenieto na Balgaria. Sofia, 1981.]

Гюзелев, В. 1982 – Васил Гюзелев. Болгарский народ и Россия в XV – первой половине XVIII в. – В: Россия и освобождение Болгарии. Москва, 1982. [Vasil Gyuzelev. Bolgarskiy narod i Rossiya v XV – pervoy polovine XVIII v. – V: Rossiya i osvobozhdeniye Bolgarii. Moskva, 1982.]

Гюзелев, В. 1983 – Васил Гюзелев. Русия и борбите на българския и другите балкански народи за освобождение през XV–XVII век – В: България и Балканите 681–1981. София, 1983. [Vasil Gyuzelev. Rusia i borbite na balgarskia i drugite balkanski narodi za osvobozhdenie prez XV–XVII vek – V: Balgaria i Balkanite 681–1981. Sofia, 1083.]

- Моряков, В.** 2007 – Владимир Моряков. История на Русия IX – XVIII век. София, 2007. [Vladimir Moryakov. Istoria na Rusia IX–XVIII vek. Sofia, 2007.]
- Муравьев, А.** 1858 – Андрей Муравьев. Сношения России с Востоком по делам церковным. Т. 1, Санкт-Петербург, 1858. [Andrey Murav'ev. Snosheniya Rossii s Vostokom po delam tserkovn'ym. T. 1, Sankt-Peterburg, 1858.]
- Нешев, Г.** 2006 – Георги Нешев. Български манастири през вековете. София, 2006. [Georgi Neshev. Balgarski manastiri prez vekovete. Sofia, 2006.]
- Николов, Й.** 1983 – Йордан Николов. За мирогледа на Дионисий Рали. – В: България и Балканите 681–1981. София, 1983. [Yordan Nikolov. Za mirogleda na Dionisiy Rali. – V: Balgaria i Balkanite 681–1981. Sofia, 1983.]
- Снегаров, И.** 1953 – Иван Снегаров. Културни и политически връзки между България и Русия през XVI–XVIII в. София, 1953. [Ivan Snegarov. Kulturni i politicheski vrazki mezhdu Balgaria i Rusia prez XVI–XVIII v. Sofia, 1953.]
- Снегаров, И.** 1995 – Иван Снегаров. История на охридската архиепископия-патриаршия. Т. 2. От падането ѝ под турците до нейното унищожение (1394–1767). София, 1995. [Ivan Snegarov. Istoria na ohridskata arhiepiskopia-patriarshia, T. 2. Ot padaneto i pod turtsite do neynoto unishtozhenie (1394–1767). Sofia, 1995.]
- Тихомиров, М.** 1969 – Михаил Тихомиров. Исторические связи России со славянскими странами и Византией. Москва, 1969. [Mikhail Tikhomirov. Istoricheskiye svyazi Rossii so slavyanskimi stranami i Vizantiyeu. Moskva, 1969.]
- Тютюнджиев, И.** 2007 а – Иван Тютюнджиев. Търновският епископат XII–XXI в. В. Търново, 2007. [Ivan Tyutyundzhiev. Tarnovskiyat episkopat XII–XXI v. V. Tarnovo, 2007.]
- Тютюнджиев, И.** 2007 б – Иван Тютюнджиев. Търновската митрополия през XV–XIX в. В. Търново, 2007. [Ivan Tyutyundzhiev. Tarnovskata mitropoliya prez XV–XIX v. V. Tarnovo, 2007.]
- Тютюнджиев, И.** 2016 – Иван Тютюнджиев. Търновският епископат и Русия XV–XVII век. – В: Из живота на европейските провинции на Османската империя през XV–XIX век. София, 2016. [Ivan Tyutyundzhiev. Tarnovskiyat episkopat i Rusia XV–XVII vek. – V: Iz zhivota na evropeyskite provintsii na Osmanskata imperia prez XV–XIX vek. Sofia, 2016.]
- Тютюнджиев, И.** 2017 – Иван Тютюнджиев. История на българския народ XV–XVII в. В. Търново, 2017. [Ivan Tyutyundzhiev. Istoria na balgarskia narod XV–XVII v. V. Tarnovo, 2017.]
- Фонкич, Б.** 2003 – Борис Фонкич. Греческие рукописи и документы в России в XIV – начале XVIII в. Москва, 2003. [Boris Fonkich. Grecheskiye rukopisi i dokumenty v Rossii v XIV – nachale XVIII v. Moskva, 2003.]
- Христов, Х.** 1986 – Христо Христов. Културни и политически връзки между манастирите от Великотърновския край и Русия през XVI–XIX в. – В: Руско-български връзки през вековете, София, 1986. [Hristo Hristov. Kulturni i politicheski vrazki mezhdu manastirite ot Velikotarnovskia kray i Rusia prez XVI–XIX v. – V: Rusko-balgarski vrazki prez vekovete, Sofia, 1986.]